

Борис Черкас
Київ

ТОКТАМИШ – ВІТОВТ. З ІСТОРІЇ ПОЛІТИЧНОГО СОЮЗУ КІНЦЯ XIV ст.

У статті аналізуються події 1396–1399 рр. Мова йде про політичний союз правителя Великого князівства Литовського Вітовта й хана Золотої Орди Токтамиша. Цей політичний альянс змінив базис сил в Центрально-Східній Європі.

Ключові слова: Велике князівство Литовське, Золота Орда, Вітовт, Токтамиш, Тимур-Кутлук, Едигей, Центрально-Східна Європа, Ворскла.

В статье анализируются события 1396–1399 гг. Речь идет об политическом союзе правителя Великого княжества Литовского Витовта и хана Золотой Орды Токтамышша. Этот политический альянс изменил расстановку сил в Центрально-Восточной Европе.

Ключевые слова: Великое княжество Литовское, Золотая Орда, Витовт, Токтамыш, Тимур-Кутлук, Едигей, Центрально-Восточная Европа, Ворскла.

The article deals with the events on 1396–1399 A.D. We are talking about a political alliance with the Grand Duchy of Lithuania sovereign Vytautas and Tokhtamysh ruler of the Golden Horde. This political union actually changed the political palette of Central and Eastern Europe.

Key words: the Grand Duchy of Lithuania, Golden Horde, Vytautas, Tokhtamysh, Timur-Kutluk, Edigei Central and Eastern Europe, Vorskla.

Наприкінці XIV ст. в житті Центрально-Східної Європи і України зокрема сталася не пересічна подія. Золота Орда – імперія яка була домінуючою силою в даній частині Євразії, зазнала потужного удару і розорення, якого ще не знала її історія. Мова йде про вторгнення Тамерлана 1395–1396 рр. Вперше ворожі війська дісталися центральних регіонів держави. Міста і поселення, не захищені фортифікаційними спорудами (характерна риса золотоординського міського планування) стали легкою здобиччю завойовника. Кочове населення, або потрапило під удар тимуридських військ, або було змушене переховуватись кинувши свої постійні кочовища, чи взагалі вдалося до еміграції. Головним же злом для держави Джучидів, стало те, що поразка від Маверанахра, спровокувала нову хвилю внутріполітичного протистояння, боротися з яким самостійно Токтамиш не мав ресурсів. За таких умов, хан був змушений шукати допомоги ззовні. Таку допомогу Токтамиш отримав від Великого князівс-

тва Литовського (далі – ВКЛ). Таким чином, вперше золотоординський правитель боровся з своїми ворогами, маючи підтримку від європейської держави. При цьому, для ВКЛ даний союз фактично відкрив для неї південно-східний напрямок в такому масштабі, якого держава до цього не знала. І багато в чому визначив один з головних напрямків Гедиміновичів на майбутнє століття.

З відходом Тимура, Токтамиш енергійно почав відновлювати свою владу. 1396 року він займає Сарай і починає наводити лад в країні. Він посилає посольства до навколишніх країн. Як єдиного правителя його сприймають і сусіди. Так Ібн Ельфورات під 1397 р. називає Токтамиша: «кан Токтамиш, господар країн «Північного степу», що сидить на престолі Берке хана в землях Кіпчацьких»¹. В тому ж році, під владу Токтамиша повертається і крило Мувала. Це видно з уже згаданого Життя Стефана Пермського, де під 1396 р. згадано, що Токтамиш оволодів Мамаєвою Ордою². Хоча хану і вдалося взяти під свій контроль «Крим, Середнє і Нижнє Поволжя, руський улус і передкавказькі степи»³, проте ситуація залишалася досить складною. Тимур-Кутлук і Едигей, які контролювали землі поблизу р. Яїк, постійно загрожували нападом. Вочевидь протистояння між ними мало форму перманентної війни. Так на початку 1397 р. динабурзький комтур повідомляв магістра Тевтонського Ордену (Інфлянтського), що Токтамиш воює з Тимуром (вочевидь мався на увазі саме Тимур-Кутлук)⁴. Однак ситуація залишалася складною. Ібн Ельфورات писав, що в березні 1397 р. Токтамиш зібрав військо, підступив під Кафу, розбив місцеві загони і, розпочав облогу міста⁵. Отже, генуезці, скориставшись слабкістю Золотої Орди, якщо не почали поширювати свою владу не навколишні терени, то принаймні припинили виконувати укладені раніше договори. Ці зміни в політиці генуезців відчули єгипетські послы ще 1395 р. Втікаючи, вони прибули до Кафи з тим, щоб сісти на корабель. Проте місцевий консул заборонив подальший проїзд, поки єгиптяни не сплатили йому 50 тисяч дирхемів⁶. Цікаво, що єгипетський

¹ Ібн Ельфورات // Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды (СМИЗО). Извлечения из сочинений арабских собранные Тизенгаузенем В. Г. – Санкт-Петербург, 1884. – Т. 1. – С. 364; Миргалеев довів, що дата вказана Тизенгаузенем є неточною, а правильною є 17 березня 1397 р. *Миргалеев И. М.* Политическая история Золотой Орды периода правления Токтамыш-хана. – Казань, 2003. – С. 144.

² *Фетищев С. А.* Московская Русь после Дмитрия Донского 1389–1395 гг. – Москва, 2003. – С. 184.

³ *Миргалеев И. М.* Указ. соч. – С. 144.

⁴ Skarbiec diplomatów. Zebrał Daniłowicz. – Wilno, 1860. – Т. I. – S. 308.

⁵ Ібн Ельфورات // СМИЗО. – Т. 1. – С. 364.

⁶ Там же. – С. 363–364.

літописець відмітив, що хан спочатку зібрав військо, а перед містом ще мав польову битву. З цього видно, що сил Токтамиш мав доволі мало. Це не є дивним, бо, по-перше, західні улуси понесли великі втрати від Тимурового війська: полон, нищення економічної бази і приречення на голод, а також еміграцію. Наприклад, темник Актау з цілим туменом покинув межі держави⁷.

Тим часом Тимур-Кутлук, користуючись слабкістю хана, та облогою ним Кафи, переходить в рішучий наступ. Він швидко захоплює столицю, а згодом атакує Токтамиша. І. Міргалієв пише, що зустріч противників сталася на кримських теренах. Причому дослідник висуває гіпотезу, що безпосередньо військом командував Едигей⁸. Відбулася битва, яку літописець характеризував, як «бой велик і сеча зла». До того ж літопис каже, що вороги Токтамиша прийшли «внезапу»⁹. Токтамиш програв битву і відступив до ВКЛ. Причому, літописи наголошують, що перед цим він «согласяє з Вітовтом»¹⁰. Отже, потрібен був час на обмін посольствами, чи принаймні гінцями. Тобто Токтамиш не був повністю розгромлений, а зберіг за собою контроль над частиною західних, вочевидь, придніпровських, володінь. Перемовини Токтамиша з Вітовтом і відступ хана до ВКЛ мали відбутися протягом квітня 1397 р. Так, саме в квітні в Тевтонському Ордені було відомо, що татари зміцнюють литовське військо¹¹. Літописи датують цю подію як 1397 р.¹², так і 1398 р.¹³, однак складається враження, що подія подається без щільної прив'язки до хронології. Ця невизначеність прослідковується і у працях істориків, на що звернув увагу Ф. Шабульдо. При цьому дослідник датує подію осінню 1396 р.¹⁴. М. Сафаргалієв навпаки датував її в 1397 р.¹⁵. Деяку ясність у проблемі вніс І. Міргалієв. Проаналізувавши повідомлення Ібн Ельфурата він дійшов висновку, що

⁷ Орель Десей. Обоснование Актава из Золотой Орды в Османской империи // Золотоордынская цивилизация. – Вып. 3. – Казань, 2010. – С. 202–209.

⁸ Миргалеев И. М. Указ. соч. – С. 145.

⁹ Летописный сборник именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью // ПСРЛ – Т. 11. / Под ред. С. Ф. Платонова – Санкт-Петербург, 1897. – С. 167.

¹⁰ Там же. – С. 167; Софийская летопись // ПСРЛ. – Т. 6. – Санкт Петербург, 1853. – С. 130; Продолжение летописи по Воскресенському списку // ПСРЛ. – Т. 8. – Санкт Петербург, 1859. – С. 71.

¹¹ Skarbiesc diplomatyw... – С. 310.

¹² Софийская летопись... – С. 130; Продолжение летописи по Воскресенському списку... – С. 71.

¹³ Летописный сборник именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью... – С. 167.

¹⁴ Шабульдо Ф. М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовського. – Киев, 1987. – С. 145–146.

¹⁵ Сафаргалієв М. Г. Распад Золотой Орды. – Саранск, 1960. – С. 178.

облога Кафи мала місце 1397 р.¹⁶. Нумізматичний матеріал теж вказує на 1397 р., як початок правління Тимур-Кутлука в Криму. Причому, як підмітив В. Лебедев, новий хан карбував монети навіть з використанням старих штемпелів Токтамиша¹⁷. Таким чином, і прихід Токтамиша до Києва слід віднести до весни-літа 1397 р. Хан не просто прийшов до Києва, він фактично сховався у місті від ворогів (у лютому 1397 р. Вітовт послав сюди додаткові сили)¹⁸.

Отже, на середину 1397 р. більша територія Золотої Орди контролювалася Тимур-Кутлуком і Едигеєм. Причому Тимур-Кутлук велику частину часу проводив саме в крилі Мувала. Цей висновок можна зробити, як з ярлика Мухаммеду (див. далі – *Б. Ч.*), так і з того, що 1399 р. він кочував зі всією своєю ордою на Ворсклі. Токтамиш з власним двором «остаточними своїми... з царицями своїми і два сина з ним» перебував у Київському князівстві¹⁹. Дискусійним залишається питання щодо Таш-Тимура. Після його втечі від Тимура за Дніпро інформація про нього у літописах відсутня. Згодом на політичну арену виходять його нащадки, передусім засновник роду Гіреїв Хаджи-Гірей. Останній був пов'язаний з ВКЛ, що навіть дало підстави виникненню легенди про його народження в Литві. Отже, Таш-Тимур мав на якомусь етапі потрапити до ВКЛ. Це могло статися або під час Тимурового погрому, або під час першої виправи Вітовта на Золоту Орду. Ще більш драматично склалася доля Актау і його тумена. Не маючи можливості залишитися в степах між Дніпром і Дунаєм, Актау 1397–1398 рр. запросив дозволу Баязіда I перейти на його території. Отримавши згоду, емір привів своїх підданих на Балкани. При цьому якась група татарських емірів була страчена турками. Більшість татар розселилися по Османській імперії і навіть взяли участь у нещасливій для османів битві під Анкарою 1402 р. проти Тимура²⁰.

До сьогодні дискусійним залишається питання скільки походів в степ здійснили Вітовт і Токтамиш до битви на Ворсклі. Наприклад М. Сафаргалієв вважав, що мав місце лише похід 1398 р.²¹, а Ф. Шабульдо звернув

¹⁶ *Миргалеев И. М.* Указ. соч. – С. 144.

¹⁷ *Лебедев В.* Корпус монет Крыма в составе Золотой Орды (середина XIII – koniec XV вв.) // *Нумизматик-Фолеристика* – Б.д., Б.м. № 1–2 – С. 19; *Его же.* Корпус монет Крыма в составе Золотой Орды (середина XIII – начала XV в.). // *Вестники Одесского музея нумизматики*. – Вып. 2. – Март 2000. – С. 19.

¹⁸ *Skarbiesc diplomatuw...* – S. 308.

¹⁹ *Летописный сборник именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью...* – С. 167.

²⁰ Детальний аналіз повідомлень джерел про перебування Актау в Османській імперії див. *Орель Десей.* Указ. Соч. – С. 202–209.

²¹ *Сафаргалієв М. Г.* Указ. соч. – С. 179.

увагу на дві військові кампанії²². Длугош під 1397 р. повідомляє, що Вітовт здійснив похід на татар. Причому литовське військо перейшло навіть Дон і досягло приволзьких степів²³. Щодо маршруту та географії вторгнення, то це очевидно, є перебільшення. Адже така масштабна акція мала зацікавити сусідів. Німецькі хроніки, наприклад, містять повідомлення про похід литовців на низ Дніпра 1398 р. Тоді була збудована кам'яна фортеця (Святого Яна)²⁴. Крім того тоді ж, згідно послання рижського купця Клауса Римана з Полоцька, за наказом Вітовта збудовано дві фортеці на Бузі «в Татарії ... в двох днях шляху від Кафи у бік моря моря (тут скоріш мова йде про володіння Кафи на узбережжі – Б. Ч.)»²⁵.

Але у такому випадку виникає питання про час виводу Вітовтом з Криму караїмів (1398 р. і 1399 р. відповідають, тобто залишається лише 1397 р. Припускаємо, що мали місце два походи. Перший відбувся 1397 р.) Тоді війська ВКЛ разом з чамбулами Токтамиша дійшли до Криму. Тоді ж мало місце приєднання частини караїмів до Вітовта²⁶. А наступного року відбувся похід до узбережжя Чорного моря з метою побудови фортець на річках Дніпро і Південний Буг. Припускаємо, що й на інших річках в зоні Північного Причорномор'я, Вітовт міг збудувати уфортифіковані пункти. Адже потрібен був час для підготовки будівельних матеріалів. Те, що фортеця Святого Яна була споруджена з цегли підтверджують сучасні археологічні дослідження. Додатковим доказом того, що в 1398 р. справді мала місце активність ординців на Правобережжі Дніпра, видно з послання тевтонців від 26 лютого 1398 р., де сказано, що польські урядники мають якісь угоди з татарами²⁷. Такими урядниками могла виступати саме подільська адміністрація. Факт, побудови кількох фортець, причому принаймні однієї з цегли, прямо вказує на те, що цю частину Причорномор'я Вітовт розглядав вже як стале надбання. І такими кроками позиціонував себе як правителя. Є ще один факт, який на нашу думку вказує на вище

²² *Шабульдо Ф. М.* Указ. соч. – С. 147–148.

²³ *Dlugosz J.* Dziejyw Polskich. – Т. 3. – Kz. IX, X. – S. 491.

²⁴ *Ahrbücher Johannes Lindenblatts oder Chronik Johannes von Pusilie, Offizials zu Riesenburg* hrsg. v. J. Voigt, F.W. Schubert. Königsberg, 1823. – S. 117; *Шабульдо Ф. М.* Указ. соч. – С. 148.

²⁵ Висловлюємо подяку автору цінної знахідки пану Сергію Полехову, за надану інформацію. Саме джерело шановний вчений готує до окремого видання. Як зауважив пан Сергій Полехов, наявна дата вказує лише місяць і число: 25 липня, проте відсутній рік. Відповідно це може бути і 1398 і 1399. Поки не буде знайдено додаткових фактів щодо датування, ми пропонуємо прийняти 1398 р. як такий, що більше відповідає характеру і логіці подій.

²⁶ *Кропотов В.С.* Военные традиции крымских караимов. – Симферополь, 2004. – С. 31.

²⁷ *Skarbiec* *diplomatyw...* – С. 312.

означене сприйняття Вітовтом цих земель. У 1705 р. запорожці, виводячи свої права на Надчирномор'є, посилалися на «преславної пам'яті від антицессора королів польських короля Вітута». За той же рік в іншому їхньому листі сказано: «преславної пам'яті від короля Вітулта», який призначив кордон з турками по Південному Бугу, Старий Очаків і морем, наскільки кінь копитом дістане дна. Причому вагомим фактором в цих вимогах були знаки встановлені Вітовтом по кордону. Про один з них було сказано: «і там над Бугом камінь з надписом стоїть»²⁸.

Тут слід згадати вище згаданий ярлик на володіння в Криму Мухаммеду Тимур-Кутлука від 6 шааба 800 г. Хізри (1397–1398 рр.). О. Григор'єв датував його 24 квітня 1398 р.²⁹. В той же час М. Сафаргалієв, видачу документа відносив на 1397 р.³⁰. Місцем видачі документа О. Григор'єв вважав землі неподалік сучасного села Мішурин Ріг³¹. Обидва роки обґрунтовуються такою логікою подій. Як у 1397 р. Тимур-Кутлук міг переслідувати Токтамиша і таким чином, опинитися на Правобережжі, так і наступного року він міг прекочувати у цей же район, щоб запобігти черговому вторгненню Вітовта і Токтамиша. Відповідно йому потрібно було заручитися підтримкою кримської аристократії, як 1397 р., коли він захопив Крим, так і у 1398 р. щоб мінімізувати втрати від походу ворога. Тим більше, що мав місце перехід частини кримського нобілітету на бік Вітовта і Токтамиша, що видно по історії з караїмами. Повідомлення про напад татар на литовські терени відсутні. Навряд чи Тимур-Кутлук збирався нападати на ВКЛ. Адже йому треба було закріпитися на завойованих землях. Бо як він сам казав: «Боюся своїх, а не лише чужих»³². Тут важливим є той фактор, що Правобережжя Дніпра, нижче Синіх Вод, ще залишалось зоною кочування ординців.

Повертаючись до питання походів Вітовта і Токтамиша в степ 1397–1398 рр., спробуємо реконструювати стратегічні цілі союзників. Описуючи перший похід, Длугош робить наголос на захопленні якоїсь орди поблизу Дону³³. Ф. Шабульдо вважає, що метою кампанії було повернення

²⁸ Кордони Війська Запорозького та діяльність російсько-турецької межової комісії 1705 р. / Упорядник В. Мільчев. – Запоріжжя: Видавництво ВАТ «Мотор Січ», 2004. – С. 47–48, 54.

²⁹ Григорьев А. П. Золотоордынские ярлыки: поиск и интерпретация. //Тюркологический сборник, 2005. – Москва, 2006. – С. 97.

³⁰ Сафаргалієв М. Г. Указ. соч. – С. 178.

³¹ Григорьев А. П. Указ. соч. – С. 97.

³² Даний вислів хан висловив 1399 р. Летописный сборник именуемый патриаршею или Никоновскою летописью... – С. 172; Миргалеев И.М. Указ. соч. – С. 144.

³³ Dlugosz J. – Т. 3. – Kz. IX, X. – S. 491.

Криму під владу Токтамиша³⁴. Це твердження підтверджується нумізматичними знахідками. В. Лебедев відзначає існування дирхема Токтамиша, карбованого у Криму у 1397–1398 рр. (800 р.)³⁵. За умов, коли в західних улусах Золотої Орди володарював союзник ВКЛ, Вітовт отримав можливість взяти під контроль Дніпровський шлях до моря. Те, що мова йшла саме про включення нижнього Подніпров'я до ВКЛ видно по вище вказаним замкам. Адже, як ми вже писали, для будівництва такої фортеці потрібно більше зусиль і часу. Проте таке активне просування в степ було перервано черговою поразкою Токтамиша. Він не зміг довго протриматися в крилі Мувала. В. Лебедев відзначає, що вже згадуваний дирхем чеканки Токтамиша 1397–1398 р. представлений лише одним екземпляром³⁶. Вочевидь, демографічні втрати крила Мувала були занадто великими, аби надати Токтамишу достатньо сил для самостійної боротьби з Тимур-Кутлуком. Тим більше, що цей хан прикочовував на захід разом з усією своєю Ордою. Це видно з описів в джерелах битви на Ворсклі 1399 р.

Саме під час перебування Токтамиша у ВКЛ сталася інша важлива подія – видача ханом ярлика Вітовту, що не викликає жодних сумнівів. Важливість цього документа в тому, що ним Токтамиш, як останній легальний правитель всього Улусу Джучи, юридично поступався землями на захід від Дніпра і Ворскли на користь ВКЛ, тобто документально підтвердив вже існуючий стан речей. Щодо часу видачі ярлика, то впевнено можна говорити лише про те, що це було до битви на Ворсклі. На нашу думку, мова може йти про період між другим і третім походами союзників у степ.

Тут слід зрозуміти ще один важливий момент. Як тлумачити спільні дії Токтамиша і Вітовта? Історик досліджуючи ці події потрапляє в тенета наявних джерел, більшість з яких європейські. З них випливає, що саме Вітовт і, відповідно ВКЛ, воює проти Золотої Орди. Причому постать Токтамиша потрапляє в тінь литовського правителя. Але слід пом'ятати, що Токтамиш залишався формально законним ханом Улусу Джучи. Відповідно спільні дії Вітовта і Токтамиша слід сприймати як союзні виправи ВКЛ і Золотої Орди проти антиурядових заколотників в державі Джучидів. На нашу думку саме цим можна пояснити тут кількість добровольців з Польщі, які стали під стяги Вітовта. Справа в тому, що в 1390-х рр. литовський правитель ще не набув, такої величності, яку він буде мати наступного століття. Відповідно він мав чимось затягнути до

³⁴ *Шабульдо Ф. М.* Указ. соч. – С. 147.

³⁵ *Лебедев В. П.* Указ. Соч. – С. 19.

³⁶ Там же. – С. 19.

себе вояків з сусідньої країни. І саме статус Токтамиша і був вочевидь цим магнітом.

Отримавши ярлик, Вітовт розпочинає підготовку до повномасштабного наступу на Золоту Орду. Фактично ця подія мала вигляд хрестового походу. У Київському князівстві відбувся збір військ ВКЛ і татар Токтамиша. Також у війні мали взяти участь молдавські і подільські полки, добровольці з Польщі (400 вояків), загін тевтонських лицарів (100 списів, які за підрахунками О. Масана нараховували 600–700 вояків)³⁷. З важкої зброї військо мало артилерію і табір з «возів кованих». Літопис нараховує у війську 50 князів, до цього слід додати 12 лицарів-братів Тевтонського ордену, Спитка з Мельштина і Стефана I Молдавського зі своїми дворами, і зрозуміло самих Вітовта і Токтамиша, тобто перед нами постає військо цілком аристократичне за своєю суттю. В цьому війську Вітовта нагадувало руське військо часів походу на Калку 1223 р.

Влітку 1399 р. Тимур-Кутлук кочував в степу. Очевидно це було в середній течії Сіверського Дінця. На це вказує маршрут обраний Вітовтом. У випадку перебування Тимур-Кутлука десь за Самарою чи південніше, то військам ВКЛ зручніше було б рухатися Дніпром. До того ж Тимур-Кутлук чекав на підхід Едигея з заволзькими ордами. За таких умов преміщення вздовж Сіверського Дінця давало татарам простір для маневру. Вітовт, закінчивши збір війська, у липні 1399 р. рушив з Києва «в поле Татарське далече». Взагалі рух війська в глибину Степу суходолом, з відривом від річкової артерії якою був Дніпро, недвозначно вказує на дві речі. По-перше, метою кампанії 1399 р. був не Крим, а принаймні Азов і задонський степ. Хоча не виключено і те, що правитель ВКЛ міг сподіватися дістатися Волги в районі сучасного Волгограда. Згадаймо слова, що приписували Вітовту літописці: «підемо полонити землю Татарську, переможемо царя Темир-Кутлуя, візьмемо царство його... посадимо в Орді на царстві його царя Токтамиша і на Кафі, і на Азові, і на Криму, і на Азтаракані, і на Заяїцькій Орді, і на всьому примор'ї, і на Казані; і те буде все наше і цар наш». Зрозуміло, що ці слова швидш за все є гіперболою книжників XV ст., проте складеною на основі реальних розмов Вітовта і його оточення. По-друге, рішуче і впевнене просування литовського війська вглиб степів показувало, що психологічно і фізично воно не сприймало даний факт як екстраординарний. Минулорічні кампанії мали збагатити

³⁷ *Шабульдо Ф. М.* Указ. соч. – С. 149; *Масан О.* «Примара Поділля»: українські горизонти у зовнішній політиці німецького ордену в Пруссії у другій половині XIV – на початку XVI ст. // *Українська історична наука на сучасному етапі розвитку. II Міжнародний конгрес українських істориків.* – Т. 2. – Кам'янець-Подільський-Київ, Нью Йорк-Острого, 2006. – С. 402–403.

досвід керівників і вояків щодо дій в степу. А якщо згадати, що лєвова доля полків була виставлена українськими князівствами та союзними татарами, для яких степи були «рідним домом», то Дніпрово-Волзькі рівнини перестають виглядати як «terra incognita».

П'ятого серпня Вітовт наблизився до р. Ворскла, в верхній її частині. Судячи з усього, дана річка була на той час кордоном Київського князівства і ВКЛ в цілому. На це вказує розташування на ній, згідно «Списку міст далеких і ближніх» найпівденнішого київського «града» Хотмишля. Щоправда, джерела що висвітлюють битву не згадують міста, а навпаки підкреслюють, що події відбулися у відкритому степу. Хотмишль знаходився ближче до витоків Ворскли. Вітовт зупинив свій табір на правому березі. Сюди ж незабаром підійшов і Тимур-Кутлук. Принаймні літописець його появу подає вже після прибуття литовського війська. Спочатку до битви не дійшло. Хан зав'язав з Вітовтом перемовини. Причому правитель ВКЛ прямо вимагав визнання Тимур-Кутлуком зверхності Литви. В такому бажанні Вітовта на той момент вже не було нічого неординарного. За минулі роки його зверхність визнав екс-хан Золотої Орди зі своїми дітьми, і судячи з усього ще ряд Чингізидів (принаймні Таш-Тимур зі своїм родом). Сам же Тимур-Кутлук формально залежав від Тамерлана. Відповідно, говорячи: «покорися і ти мені», Вітовт виходив вже з існуючої практики.

Тимур-Кутлук погодився на вимоги Вітовта, але зажадав три дні, щоб дати остаточну згоду. Протягом цього періоду він фактично утримував литовське військо: «посилав до Вітовта скота багато, волів, овець...» (до речі, опис тварин прямо вказує, що хан кочував не тільки з військом, а й з усією ордою. Останнє після Тимурової навали було типовим для степових можновладців). Судячи з усього Тимур-Кутлук або отримав повідомлення про підхід Едигея, або просто відтягував час до прийняття важливого рішення. Так чи інакше але поява темника з чисельним військом повністю змінила всю ситуацію. Едигей одразу взяв все правління в свої руки. Коливання та невпевненість хана змусили його піти на переговори з Вітовтом, які однак, завершилися безрезультатно. Після цього обидва війська почали готуватися до битви. Польська хроніка передає історію про суперечку, що відбулася між Спитком з Мельштина і шляхтичем Щуковським. Спитко, мовляв, пропонував прийняти умови Едигея. А Щуковський, навпаки, звинувачуючи Спитка в боягузстві, наполягав на наступі³⁸. Гадаємо, в цьому сюжеті зафіксовані ті суперечки, які точилися серед вітовтових генералів. Пропозиції Спитка відображали думки українських вояків, для

³⁸ *Długosz J.* – Т. 3. – Kz. IX, X. – S. 494–497.

яких степова війна була справою життя. Будучи свідками непостійності татар і їх усобиць вони розуміли, що методом відтягування часу (як перед цим робив Тимур-Кутлук) можна сподіватися на розкол лав противника. В той же час табір був надійно укріпленний. Щодо останнього, то треба наголосити, що використання укріплених засобів під час битви не було новиною для степовиків. Наприклад у 1395 р. під час військових дій на Кавказі як Токтамиш, так і Тамерлан вдавалися до такого прийому³⁹. Новацією були зброя, що давала можливість використовувати табірні укріплення продуктивно. В той же час Щуковський уособлював думку європейського лицарства, яке тяжило до відкритого бою лицарською зброєю. В решті-решт даний спір є прикладом ставлення в феодальному війську до нової зброї і техніки її використання (такі суперечки мали місце в більшості європейських країн аж до XVI ст.).

Незважаючи на те, що польська хроніка фіксує факт прийняття Вітовтом сторони тих хто бажав наступу, проте хід битви вказує на інше - правитель ВКЛ спочатку все ще діяв не залишаючи табір. Дванадцятого серпня Едигей розпочав атаку в центрі. З тих скуких описів битви, що до нас дійшли, можна зробити такий висновок – темник використав спочатку тактику Тамерлана, тобто через центр спробував перекинути литовські полки, викликати паніку і тисняву серед вояків та швидко здобути табір. Проте і Вітовтове військо виявилось на висоті. Вже в першій атаці татари засипали бойові порядки противника стрілами. Не залишилися в боргу і литовці. Хоча літописець критично описує дії вогнепальної зброї, мовляв, «в полі чистому пушки і пицалі не дієві» бувають. Але пізніше зазначає, що стрільба з литовської сторони завдала чималої шкоди ворогу і кілька разів змушувала його до відступу. Після кількогодінного запеклого бою бойові порядки татар потіснилися, «почала перемагати Литва князя Едигея Ординського». Тоді темник змінює тактику і продовжуючи організований відступ пускає орду Тимур-Кутлука на фланги Вітовта. З того, що ханові вдалося доволі швидко обійти литовські полки видно, що Вітовт наступав на ворога необережно зі своєю кіннотою і, можливо, частиною піхоти відірвався далеко від табору. Литовський полководець вочевидь спробував виправити ситуацію і намагався за допомогою частини військ зупинити Тимур-Кутлука. Саме після опису обходу хана літописець змальовує найдраматичніший за напруженням момент битви: «...і бисть брань люта і сеча зла зело». Джерела вказують на Токтамиша, як людину, яка перша почала тікати і відкрила фланг, на який обрушився Тимур-Кутлук. Втеча Токтамиша вирішила долю битви. Бойові порядки литовського

³⁹ *Низам-ад-дин Шами* // СМІЗО. – Москва-Ленинград, 1941. – Т. 2. – С. 119; *Шереф-ад-дин Йезди* // СМІЗО. – Т. 2 – С. 176–177.

війська були зруйновані, підрозділи змішані. Ординці швидко оволоділи табором після чого переслідували втікачів до Києва. Вітовт теж рятувався втечею «в малій дружині». Велика частина війська загинула або потрапила в полон. Тільки князів, що лягли на полі бою літописець називає 74 – серед них Андрій і Дмитро Ольгердовичі, Спитко з Мельштина тощо. Літописець занотував: «...Оскудевшу людми від Темир-Кутлкева побоїща в полі чистім... і була тоді скорбота велика і пустота людей в Литві». Щоправда, пізніше частина князів, що їх вважали загиблими знову зустрічається в джерелах. Та й чимала кількість вояків мала врятуватися, бо битва закінчилася під вечір і в сутінках можна було сховатися. Наприклад, з дванадцяти німецьких лицарів врятувалося три – і це при тому, що вони були не місцеві. Очевидно це стосувалося вояків добре знайомих з краєм, передусім українців і татар.

Напрямок переслідування вказує не стільки про те куди тікали вояки (люди, що рятуються шукають в першу чергу безпечні місця подалі від ворога), скільки про подальший після битви рух татар. Едигей як талановитий полководець мав розуміти, що внаслідок перемоги у нього з'явилася можливість доволі легко оволодіти Києвом та іншими містами. Бо, як писали вже через 120 років литовські можновладці: «Київ – це ворота всьому панству», «славний і знаменитий замок»⁴⁰. Проте місцева фортеця встояла перед атаками ординців. Вочевидь, коли джерела кажуть про «всю силу литовську», що ходила в похід, то тут слід розуміти в першу чергу дружини князів та інших вельмож. В той же час частина місцевих вояків в т.ч. міські ополчення очевидно для далекого походу в степ не залучалися. Саме тому Київський замок відбив ворожі наступи. На жаль, не відомо чи застосовували татари при його штурмі захоплені гармати. Поки Тимур-Кутлук з Едигеєм тримали в облозі Київ, їх чамбули розійшлись по українських землях, доходячи навіть до Луцька – «багато міст поплениша, багато країн (тут князівств – Б. Ч.) повоєваша і пусто створивши». Нарешті татарські керманічі, розуміючи, що Київ не захопити, а без цього залишатися в ближніх степах небезпечно, почали відступ. Можна лише уявити кількість здобичі і полону, що переможці забирали з собою. Один тільки Київ дав відкупу 3000 рублів (Печерський монастир 30 рублів) – тобто величезні як на ті часи гроші⁴¹.

⁴⁰ Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологическою комиссиею. СПб., 1848. – Т. 2. – (1506–1544). – С. 174.

⁴¹ Симеоновская летопись // ПСРЛ. – Т. 18. – Санкт Петербург, 1913. – С. 143; Московский летописный свод конца XV в. // ПСРЛ. – Т. 25. – Москва-Ленинград, 1949. – С. 229; Летописный сборник именуемый летописью Авраамки // ПСРЛ. – Т. 16. – Санкт Петербург, 1889. – С. 144–145; Львовская летопись // ПСРЛ. – Т. 20. – Ч. 1. – Санкт Петербург,

Значення подій 1399 р. є дуже важливим в історії Золотої Орди. Держава Джучидів, не зважаючи на важкі втрати внаслідок погрому Тамерлана і громадянської війни, спромоглася знайти сили аби відбити вторгнення ззовні. При цьому, неспроможність Кутлуг-Тимура і Едигея захопити українські міста в умовах, коли основне військо ВКЛІ було знищено, чи розсіяне внаслідок поразки, яскраво показало, що території на захід від Ворскли і Дніпра втрачені для Золотої Орди остаточно.

Cherkas Borys

Vytautas – Tokhtamysh. The history of political alliance late XIV century

The article deals with the events on 1396–1399 A.D. We are talking about a political alliance with the GDL sovereign Vytautas and Tokhtamysh ruler of the Golden Horde. This political union actually changed the political palette of Central and Eastern Europe. For one thing, the Golden Horde Khan asked direct assistance from the European countries for the first time. In the future, it has become the usual practice. Secondly, the ruler of the Ulus Jochi officially resign a right of ownership on the part of some western Uluses of his state for benefit of the GDL. Thereby he authorized not only prior conquests of the GDL, but also created the legal preconditions for new acquisitions of Gediminovich's kin in Horde possessions. Third, the utter defeat of Tokhtamysh on the river Vorskla in 1399 finally launched the process of internecine wars in the Golden Horde. At the same time, this defeat and its consequences opened up in the future the possibility for further expansion to the Black Sea ports to Vytautas. During spring-summer 1397 Tokhtamysh with his troops retreated to the territory of the GDL, to Kyiv. There, under the protection of Vytautas, Khan collected a new army. His

1910. – С. 219; Софийская летопись... – С. 131; Продолжение летописи по Воскресенскому списку... – С. 72–73; Летописный сборник именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью... – С. 173–174; *Приселков М. Д.* Троицкая летопись. – Москва-Ленинград, 1950. – С. 450–451; *Długosz J.*... – Т. 3. – Kz. IX, X. – S. 494–497; *Сафаргалиев М. Г.* Указ. соч. – С. 179–180; *Шабильдо Ф. М.* Указ. соч. – С. 149–150; *Масан О.* Вказ. пр. – С. 403; *Греков И. Б.* Восточная Европа и упадок Золотой Орды (на рубеже XIV–XV вв.). – Москва, 1975. – С. 231–232; *Измайлов И.* Битва на Ворскле. 1399 Звездный час эмира Идигея // Цейхгауз. – Вып. 3. – С. 21–25, 31; *Черепнин Л. В.* Образование русского централизованного государства в XIV–XV вв. – Москва, 1960. – С. 710–711; *Сіцінський Ю.* Поділля під владою Литви. – Кам'янець-Подільський, 2009. – С. 70; *Пресняков А. Е.* Образование великорусского государства. Очерки по истории XIII–XV столетий. Петербург, 1920. – С. 86; *Лянскоронский.* Русские походы в степи в удельно-вечевое время и поход князя Витовта на татар в 1399 г. – Санкт-Петербург, 1907.

status – legitimate ruler of the Ulus Jochi, gave him the opportunity to conclude a political alliance with GDL and declare the military campaign to the East with the aim to defeat the rebels – Timur Kutluk and Edigei. At the same time, Vytautas took advantage of this Union for strengthening his power in the GDL, in the Ukrainian lands under GDL ownership, as well as the transfer of Lithuanian possessions abroad up to Black Sea. There existed lively trade routes of Great Silk Road, capture of them promised great profits and dividends to the policy.

During the 1397–1398 biennium Allies made several military campaigns to the south, and as a result of this Vytautas founded number of fortresses on the Southern Bug and Dnieper. Today we have knowledge only about three of them. In 1399, the Allies organized a large military expedition to the European east to retake the throne in favor of Tokhtamysh. Status of Khan gave him an opportunity to gather warriors from the majority of Central and Eastern European countries under the banner of war. But in the battle on the river Vorskla in 1399 allies army was defeated by the united forces of Timur Kutluk and Edigei. At the same time, despite the defeat and heavy losses, Tatar-victors failed to capture Kiev and other Ukrainian lands they lost during 1362–1374 years. The article emphasizes the important fact. In commonly used statement adopted in historiography that the GDL lost a Vorskla battle in favor of Golden Horde is completely incorrect. Tokhtamysh was exactly the legitimate ruler. Not without reason Timur Kutluk even thought to come over to the side of Vytautas as Tokhtamysh with the GDL army approached him. Accordingly, from a legal and regulatory aspects, this battle was a combat in which the united forces of the GDL and Golden Horde resisted rebels from among the Horde nobles which were supported by Timur. But the victory of the rebels has undermined the legitimacy of the Khan's power and opened the doors for the processes of Golden Horde destruction.